

השדים שסייעו לשלמה לבנות את המקדש

מוזר שהיהדות, שיצאה נגד האמונה בשדים, קיבלה בלי הסתייגות והעבירה הלאה את המסורת בדבר עזרתו החיונית של אשמדאי בבניית המקדש

יעקב שביט 07.03.2015 09:34

מי בנה את מקדש שלמה? לפי הסיפור המקראי, בנוסף ל-30 האלף שעבדו בשלוש משמרות של עשרת אלפים בחודש כל אחת בכריתת העצים בלבנון, עמלו על הקמת בית המקדש "שבעים אלף נשא סבל ושמנים אלף חצב בהר", שעליהם פיקחו "שלושת אלפים ושלוש מאות הרדים בעם העשים במלאכה" (מלכים א' ה' כ"ט-ל"א).

יוסף בן מתתיהו מוסיף, בהסתמך על הנוסח בדברי הימים שלפיו מדובר בכל הנשארים בארץ "שלא מבני ישראל", "ויספר שלמה כל האנשים הגרים אשר בארץ ישראל" (דברי הימים ב' ב' ט"ז), כי העובדים שחצבו את האבנים הגדולות ונשאו אותם ואת "שאר החומר" לעיר היו "גרים, שהשאירם דוד" (קדמוניות ח' ט').

לא המקרא ולא יוספוס מגלים עניין בתנאי העבודה ובגורלם של מאות אלפי העובדים האנונימיים האלה, שעמלו שבע שנים בפרך בהקמת המקדש המפואר. דברי אגדה — כגון שבית המקדש נבנה מאליו ושהאבנים שנעקרו מתוך המחצבות פרחו ושקעו מעצמן בתוך נדבכי הבניין, או שבעלי כנף, רוחות ואלפי מלאכי שרת השתתפו במלאכת הבנייה — נועדו לתת למעשה הבניין נופך פלאי, ולא כדי לסבר את האוזן שבית המקדש לא נבנה בעמלם, זמן הסתם גם במחיר חייהם, של רבים.

רק במקום אחד מסופר כי במשך שבע שנות הבנייה לא חלה ולא מת אף לא אחד מהבונים; ואולם, אחרי שנשלמה הבנייה, מתו כולם כדי שלא יתפתו לבנות ארמונות לעבודה זרה, ואת שכרם יקבלו מהקדוש ברוך הוא בעולם הבא (שם).

גם הסיפור שבית המקדש נבנה בידי שדים ובעזרתו החיונית של אשמדאי לא נועד לספר שהמקדש לא נבנה, כמקובל, על ידי עובדי כפייה. הוא נולד כחלק ממסורת ארוכה, ענפה ומסועפת של אגדות על המלך שלמה. הסיפור המקראי עליו שימש קרן שפע של השראה לסיפורים ולאגדות טרנס־תרבותיות על מלך שהיה בעל ידע מופלג בפרקטיקה של גירוש שדים (אקסורציום) ומשל על הטבעי והעל־טבעי. גיבוריהם של סיפורי העם והפנטסיות הללו הם, בין היתר, אשמדאי ושדים.

רוחות רעות ("מזיקין"), דמונים ושדים נתפשו כחלק מן הבריאה ואיכלסו את המציאות המדומה של העולם העתיק. בני אדם האנישו אותם והאמינו שהם נמצאים בכל מקום בסביבתם ובחברתם. נאמר במסכת ברכות ו' ע"א כי מספר השדים בעולם הוא פי שלושה ממספר בני האדם, ויש בהם גם כאלה שניסו בתכסיסים שונים להסית את בני האדם לכל מיני הרוע. מכאן המנהג לגרש שדים מגופו של אדם בעזרת טבעת שלמה ובעזרת השבעות ולחשים שחיבר (יוספוס, קדמוניות ח' 45-49), או באמצעות אזכור שמו בלחשים. מכאן גם הסיפור על השדים שהובילו מים מהודו ולפרדסיו של המלך — "רוחות היה שלמה משתמש ושולח להינדיקי ומביאין לו משם מים ומשקין כאן ועושה פירות" (קהלת רבה ב' א') — או הסיפור על חיל שדים שהיה חלק מצבאו של המלך.

אבל כל זה אינו דומה־לאגדה על שיתופם של השדים במלאכת בניית המקדש. הרי מדובר בבית ששלמה

בנה לה' – "בית זבל לך מִכֵּן לְשִׁבְתֶּךָ עוֹלָמִים", שבו ה' ישכון "בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (מלכים א' ח' י"ב; שם ו' י"ב) – שבנייתו נתפשה כהשלמת מלאכת ששת ימי בראשית. היעלה על הדעת ששלמה נעזר בשדים, שאחד מחטאי ישראל היה שזבחו להם ("זָבְחוּ לַשְּׂדִים לֹא אֱלֹהִים", דברים ל"ב ט"ז)? הניסיון לשחזר את גלגוליה של המסורת הדמונולוגית הקשורה לשלמה נתקל בקושי גדול. קשה לדעת אם מסורת בעל־פה, שראשיתה במאה הראשונה לספירה, קדמה למסורת בכתב. אין ראיות לקיומם ולתפוצתם של חיבורים פסבדו־אפיגראפיים המיוחסים לשלמה. אם היו כאלה, הם אבדו, וקשה לדעת איך המסורת הזאת עברה מטקסט לטקסט, שכן זמן חיבורם של הטקסטים השונים והתמורות שעבר כל אחד מהם הוא בחינת השערה.

בכל מקרה, מאגיה, אזוטריקה ואוקולטיזם היו אחד הרכיבים המשותפים לתרבויות הלבנט ואגן הים התיכון המזרחי, והעלילות והמוטיבים של החיבורים שעסקו במאגיה, בכישוף, באסטרולוגיה וכו' עברו ללא קושי ממקום למקום ומתרבות לתרבות. דוגמה מובהקת לכך הוא החיבור החידתי והסינקרטיסטי (ביונית) "צוואת שלמה", שגלעינו נתחבר אולי במצרים הרומית, אולי במאות הראשונה או השנייה לספירה. ספר הכלאיים הזה הוא "אנציקלופדיה של דמונולוגיה", שהורחב ונערך במשך מאות שנים ומשובץ בו בליל של סיפורים. חברו בו לפחות שלושה יסודות: האמונה בקיומו של עולם חחות ושדים כחלק מן המציאות האנושית, עלילות המלך שלמה בעולם הפלאי והעל־טבעי ובניין בית המקדש בירושלים. אמנם שליטתו של שלמה בשדים נזכרת גם בספרות הגנוסטית, מנאג' חמדי שבמצרים מהמאה השנייה עד הרביעית לספירה, או אף מוקדם יותר. ב"איגרת שלמה לרחבעם", ב"האפוקליפסה של אדם" וב"עדות האמת" – כולם חיבורים שנחשפו בנאג' חמדי – מסופר כי לפקודתו של שלמה עמד צבא של שדים. לפי החיבור (הפרגמנטרי) "עדות האמת" (אני נסמך על התרגום במהדורת רובינסון, 1978), שלמה בנה את ירושלים בעזרת שדים ואחרי שסיימו את מלאכתם כלא אותם בשבעה כדים, שמתוכם נמלטו אחרי שהרומאים כבשו את ירושלים.

ב"צוואת שלמה" הורחב הסיפור על ידי הרכבה של אלמנטים שונים מהסיפור המקראי, מהאסטרולוגיה המצרית וההלניסטית ועוד, יחד עם נוסחאות מאגיות. לפיו, שלמה קיבל מאדוני צבאות, באמצעות המלאך מיכאל, טבעת חותם מאבן יקרה, שעליה חקוק כוכב מחומש. בעזרתה הכניע שלמה את הדימון אורניאס, וזה הציע תמורת שחרורו להביא לפני המלך את כל מיני השדים, זכרים ונקבות. המלך מזמן את אלה אליו והם גויסו לעבודת שונות – חפירת היסודות לבית המקדש, חציבת האבנים, נשיאתן, יצירת זהב וכסף ועוד. חלק מהשדים כלא. שד אחר, אפיפאס שד הרוח, נתפש בחצי האי ערב כדי להציב אבן פינה ענקית, שלא היה בכוח השדים האחרים להרימה בראש המקדש, והוא עושה את המלאכה בעזרת שד הים האדום (לפי תרגום דולינג).

בעוד שאצל יוספוס השדים אינם נראים (אחרי שאלעזר מגרש את השד דרך נחירי החולה, הוא מניח ספל, או קערה, מלאה במים ומצווה על השד להפוך אותה, כראיה לכך שיצא מגופו של האדם), ב"צוואת שלמה" יש לשדים דמות ושמות, והם עונים לשאלותיו של המלך.

יש רק עדות אחת לכך שנוסחים של הטקסט הזה נפוצו במאות הראשונות לספירה. זו המובאה ממנו בחיבור הנוצרי "דיאלוג בין טימוטי [הנוצרי] ועקילה [היהודי]" שנתחבר במצרים במאה הרביעית או החמישית. ואולם, המוטיב של שלטון שלמה בשדים ושל השתתפות השדים בבניין המקדש לא מופיע רק בטקסטים איזוטריים. נמצא אותו מופיע גם במסורת ירושלמית "עממית" מראשית התקופה הביזנטית: עולה הרגל האנונימי, המכונה הנוסע מברדו ושהגיע לירושלים בשנת 333, ראה, בין היתר, את "המערה שבה עינה שלמה את השדים". לא נדע אם הנוסע הכיר את הסיפור על שלטון שלמה בשדים לפני בואו לעיר, או ששמע עליו לראשונה בירושלים וממי שמע אותו. בכל מקרה, אפשר שהאזכור הקצר הזה מלמד שהניח כי המעשה בשלמה שכלא שדים במערה ו"עינה" אותם לא היה זר לקוראיו.

כך, גם בתיאור מסע מהרבע הראשון של המאה השישית מסופר כי בכנסיית הקבר נמצאים "תריסר כזי כסף אשר בהם חתם שלמה את השדים" (כמסופר ב"עדות האמת"), וכי בגולגולתא נמצאת הטבעת "אשר בה חתם שלמה את השדים" (תירגמה אורה לימור). במלים אחרות, כבר במאות הראשונות לספירה לא רק שלמה המגיקון היה דמות פופולרית וטרנס-תרבותית, אלא גם שלמה השולט בעולם השדים ומשתמש בהם. אין לדעת מנין ואיך התגלגלה האגדה על שלטון שלמה בשדים למדרש ולאגדה בספרות חז"ל. בכל מקרה, לשדים ולרוחות היה מקום לא רק בתרבות העממית, אלא גם בתמונת העולם (או תמונת המציאות) של חכמים והם איכלסו אותה (יוזכר רק כי המשמעות של שבירת כלי זכוכית בטקס הנישואים כ"זכר לחורבן" באה להרחיק את המעשה ממשמעותו המקורית: גיוש שדים). שלטונו של שלמה בשדים נתפש כעוד ביטוי לגדולתו שאין שנייה לה. הסתייעות בשדים לא נחשבה כפסולה, אלא גם כמכוונת לשם שמים: "הוא בשם רב יוסף: הכל מסייעין את המלך, כל שק הכל מסייעים בשביל כבוד מלך מלכי המלכים הקב"ה, ואפילו רוחות ואפילו שדים ואפילו מלאכי השרת" (שיר השירים רבה א' ה'). שלמה עצמו, באגרת ששלח למלכת שבא באמצעות תרנגול-הבר, מתפאר בכך שהקדוש ברוך הוא המליכו על השדים והרוחות (תרגום שני לאסתר א').

לאשמדאי, מלך השדים, יש במסורת היהודית תפקיד מיוחד בבנין המקדש, ששאב את השראתו מדברי המקרא כי "והבית בהבנתו אבן שלמה מסע נבנה ומקבות והגרזן כל כלי ברזל לא נשמע בבית בהבנתו" (מלכים א' ו' ז'). כלומר, האבנים נחצבו וסותתו בהר והובאו מוכנים לבנייה. באגדה התלמודית אשמדאי לובש דמויות שונות ואינו רק מחבל ומשחית, ויש לו תפקיד חשוב בביורפיה האגדית של שלמה (למשל, הוא שימש בימי הביניים השראה לסיפורים עממיים על דיאלוג בין שלמה לסטורנס ובין שלמה לאיכר חד הלשון מרקולף). בסיפור התלמודי הארוך על שלמה ואשמדאי (בבלי גיטין ס"ח ע"א-ע"ב), שלמה לומד משד ומשדה שרק אשמדאי יודע את סוד השמיר, כלומר, איך לבקע אבני בנין ללא עזרת כלי ברזל, ושולח את בניהו בן יהודע להביאו אליו בתחבולות. זו נקודת מוצא לסיפור ארוך, רצוף עלילות משנה, איך נלכד אשמדאי בעורמה, הובא בפני שלמה וגילה לו היק נמצא השמיר (שלפי מסכת אבות נברא בערב שבת בין השמשות). השמיר היה תולעת שבכוחה לבקע ולסתת אבנים ושבלעדיה לא היה אפשר לבנות את בית המקדש.

בקוראן, שליטתו של שלמה בלגינות של ג'ינים — שעבדו בבנין, או הביאו לו מים (סורה 24 וסורה 27), או דלו בעבור פנינים (סורה 21) — היא מסימני גדולתו של המלך מהולל הזה. ב"סיפורי הנביאים" הורחב הסיפור באלמנטים הנזכרים בספרות הגנוסטית, ב"צוואת שלמה" ובאגדה התלמודית. לפי אלת'עלבי (מת ב-1035), השדים בנו לשלמה עיר פלאית מזכוכית שבה שכנו צבאו וחצרו, שהרוח נשאה אותה לאן שחפץ, ואחר כך בנו את המקדש. רעש הבנייה הפריע למלך, לכן זימן אליו ג'ין שסיפר לו על אבן לבנה כחלב הקרויה "הלום", או אז שלח שלמה ג'ין ונשר להביא לו יהלומים שיספיקו למלאכת הביקוע והסיתות (מהד' ברינר, 2002).

לפי אֶלְכֶסַאֲי, בן המאה ה-11, המלאך גבריאל כינס בעבור שלמה ארבע מאות ועשרים קבוצות של שדים ושטנים מכל הצורות, זכרים ונקבות, שאותם חילק לעסוק בעבודות שונות ("בברזל, בנחושת, בעצים ובאבנים, וכן בבניית כפרים, ערים ומבצרים") ולבסוף הטיל עליהם לבנות את בית המקדש. בגרסה הזאת תושבי העיר הם שהתלוננו על רעשי חיתוך הסלעים, לכן שלח להביא את צ'חר, שד שמרד, שידע לספר על נשר היודע היכן נמצא הר יהלומים, ומשם הביאו השטנים "את כמות אבן היהלום הדרושה" ש"באמצעותה היו חותכים את הסלעים בלי להשמיע קול". לפי הגרסה הזאת הסתיימה מלאכת הבנייה כעבור ארבעים יום כי שלמה העסיק בכל יום "אלף שדים, אלף שטנים ואלף בנאים בני אנוש" (תירגמה אביבה שוסמן).

השיר בגרמנית עתיקה "שבח שלמה" (Das Lob Salomons), שנכתב בסמיכות זמן ל"סיפורי הנביאים"

בשנת 1150 והיה כנראה מלווה בלחן, מתאר את גדולתו של שלמה "שומר השלום" ובין היתר מספר כי שלמה קיבל את המידע על השמיר מדרקון מעורר אימה ששתה את כל מקורות המים של ירושלים. בעורמתו, שלמה הרדים את הדרקון וכלאו, ובתמורה לשחרורו הבטיח שיגלה למלך איך לבנות את בית המקדש בשנה אחת ואיך ימצא את השמיר — חיה החיה בלבנון שמגידיה אפשר ליצור חוט שיחתוך את אבני הבניין בלי שימוש בברזל.

מאוחר יותר הגיעה האגדה התלמודית, כנראה מביזנטיון, אל ה"פלאה" (Paleia), ההרצאה-סיפור של כתבי הקודש להמונים בחסית עתיקה מהמאה ה-14. בגירסתם לסיפור התלמודי נהפך אשמדאי לקיטוברס (Kitovars = קנטאור): שליחו של שלמה כבל את קיטוברס, שאותו השקה לשוכרה, והביא אותו לשלמה כדי שיספר למלך איך יבנה את המקדש מאבנים שלא סותתו בכלי ברזל. לדבריו, יש קוקוט (תרנגול בסלאבית עתיקה), שבעזרת השמים יודע לבקע סלעים וזורע עצים על הרים שוממים ולכן הוא קרוי "אמן הרים", היודע היכן נמצא השמיר. שליחי המלך הגיעו אל קן התרנגול ומרחו עליו זגוגית לבנה, וכשזה רצה לחזור לגוזליו, מצא את הקן חתום ועף להביא את השמיר כדי לחתוך את הזגוגית — אנשי המלך צעקו כדי להפחידו, וכששמט מפיו את התולעת הפלאית לקחו אותה והביאוה לשלמה. ואם נגיע לגירסאות מודרניות, נמצא ב"כל אגדות ישראל", מאת י"ב לבנר משנת 1899, שהשמיר הוא אבן "אשר כקש נחשבו לה ברזל ונחשת", שה' הניחה למשמרת "במקום לא ידע אנוש", אבל השדים ידעו לגלות לשלמה שהיא שמורה אצל אשמדאי, שמדי יום ביומו עולה לשמים לשמוע דבר ה' וברדתו ארצה בא לחכמים יודעי התורה ו"הטה אוזן לדבריהם". אשמדאי מובא בעורמה לשלמה, המבקש ממנו את השמיר, ואשמדאי משיב שהשמיר נשמר על ידי תרנגולת-בר (דוכיפת). באוסף האגדות מאת מ"י ברדיצ'בסקי, שלמה פונה בעצת רבנים לשד ולשדה, שאחרי עינויים מגלים לו את מקומו של אשמדאי, הנשאר בארמון שלמה עד שהושלמה בניית המקדש.

בספרות הנוצרית לענפיה, שציירה תמונה שלילית של שלמה, לא מצאתי שהשימוש בשדים היה אחד מחטאיו, ואולי זה דמיוני המתפרע שרואה בראשים הגרוטסקיים של שדים ושדונים, המופיעים בפיסול השולי (Marginal Sculpture) בהרבה כנסיות גותיות ורומנסקיות בצרפת (אבל לא רק בה) מהמאה ה-12 עד המאה ה-16 (שמרית כנען-קדר מתארת ומנתחת את משמעותם בספרה משנת 1995), הד רחוק לשדים שבנו את בית המקדש.

אפשר, כמובן, למצוא מסרים חבויים בהרבה מאגדות שלמה, ובכלל זה באגדות על שלמה ואשמדאי. ואולם, האם יש לסיפור על חלקם של אשמדאי והשדים בבנין מקדש שלמה מסר חבוי כלשהו? אם יש כזה, אין זה הסבר לחורבן הבית, שלחורבנו נתנו חז"ל הסברים אחרים. לדוגמה: יחד עם בניית המקדש בנה שלמה גם את ארמונו וחגג בו את נישואיו לבת פרעה "ועלתה צהלת שמחת בת פרעה יותר מצהלת בית המקדש [...] ובאותו שעה עלתה במחשבה לפני הקב"ה להתריב את ירושלים" (במדבר רבה, י, ד), ולכן לא זה המקדש שעמוד לעולם ועד. ואולם, בין חטאי שלמה, ובהם עושרו המופרז, ריבוי נשים ועבדה זרה, לא נמנו העסקת שדים והסתיעות באשמדאי בבנין בית המקדש. הנה, להלכה, היתר להשתמש בדמונים גם בבנין בית המקדש השלישי.

כשביקש מ"ל לילינבלום להפיג את חששו של י"ל גורדון, כי שיבה לארץ-ישראל תביא בהכרח לשלטון ההלכה ולתחיית יסודות "פגאניים" בדת היהודית, הוא כתב לו בסוף תרמ"ב: "ומה שאתה מפחד מבית המקדש ומארבע מיתות וכו' וכו', שכחת דברי רש"י ותוספות בראש השנה ל' סוכה מ"א שבעות ט"ו: כי הבנין העתידי יירד משוכלל ובנוי מן השמים, שנאמר מקדש ה' כוננו ידך; וא"כ (אם כן) מחויבים אנחנו להמתין על הבנין, שייפול משמים כקורת בית הבד". במלים אחרות, אין מה לחשוש מהרצון לחדש את הריטואלים של המקדש, ובראשם הקורבנות.

לילינבלום היה יכול להוסיף ולהזכיר ליל"ג את תוכחות הנביאים נגד מעשי הסוהנים, כדברי הנביא ישעיה

(השני): "כֹּה אָמַר אֲזוּזֵי הַשָּׁמַיִם כִּסְאֵי וְהָאָרֶץ הַדָּם רִגְלֵי אֵי זֶה בֵּית אֲשֶׁר תִּבְנוּ לִי וְאֵי זֶה מְקוֹם מְנוּחָתִי" (ס"ו א'). הוא היה יכול גם להזכיר את מעללי הכהנים בימי בית שני. הוא לא עשה כן, וכך אט אט גויס רעיון המקדש לטובת אידיאולוגיה משיחית-טריטוריאלית.

כך לדוגמה, עיקר י"ח, של "עיקרי התחייה" של לח"י משנת תש"א, קובע את השאיפה ל"בנין הבית השלישי כסמל לתואר הגאולה השלמה" בלי לפרש מה יהיה תפקידו ומה יהיה התוכן של "הגאולה" הזאת. בפועל, מדובר בפרישה מהמסורת הפרושית, שלפיה "גדול תלמוד-תורה יותר מבנין בית-המקדש" וכי הקב"ה שוכן ב"ארבע אמות של הלכה בלבד" (בבלי ברכות ח' ע"א), ובלו לפרש אם אחרי שייבנה הבית השלישי (מן הסתם בידי פועלים "גרים" או ממרחקים) אפשר יהיה לוותר על כל מערכת דתית שבאה לעולם אחרי שהיהדות נהפכה לדת ללא קורבנות (ראו בענין הזה את ספרו המצוין של גדליה סטרומזה, "קץ עידן הקורבנות", 2013). בכל מקרה, בנין המקדש ותפילות על הר הבית לא די שאינם מבטיחים התחדשות רוחנית — הם מזמנים שדים מן העבר לחזור לירושלים. *זאת הזדמנות להזכיר לטובה את ד"ר יואל רבא ז"ל, שמסר לי באדיבותו את הטקסטים של ה"פלאה". *יחסם של חז"ל לשלמה בהקשר הנדון כאן מתואר בספרו של גלעד ששון "מלך והדיוט", 2013.